

İmadəddin Nəsiminin rəsmi.
Rəssam Mikayıl Abdullayev

NƏSİMİNİN ŞƏXSİYYƏTİ: TARİXİ QAYNAQLAR İŞİĞİNDƏ

("Həqiqətlərə giriş"), "İnsan", "Mənzumə fi məsləki-hürufiyyə" ("Hürufilik məsləyi haqqında mənzumə") kimi risalələr də aid edilir. Bu risalələrdən son ikisi xüsusi araşdırmaya möhtacdır.

Nəsimi hürufiliyin əsaslarını açıqladığı mənsur "Müqəddimətül-həqaiq" risaləsini ana dilində qələmə alıb. (Türkiyənin bir çox kitabxanalarında alyazma şəklində qorunub saxlanan əsər 2014-cü ildə istedadlı tədqiqatçı Fətih Uslur tərəfindən nəşr olunub.) Mütəfəkkirin qələminə təkcə nəzm sahəsində sınaqmadığını, nəsr əsərinin də olduğunu təsdiqləyən bir neçə faktı qısaca qeyd etməklə kifayətlənirik. İlk dəfə burada haqqında söz açdığımız dəlillər Nəsiminin mənzum əsərlərlə yanaşı, mənsur fəlsəfi-dini məzmunlu əsər sahibi olduğuna işiq tutur. Şair farsca-bir qəsidəsində həm nəzm, həm də nəsr sahəsində əsər yazdığını açıq şəkildə bildirir: "Mənim gözümün aydınlığı ilahinin fəzindəndir (həm də: Fəzlullahdandır – S.Ş.). Mənim dilim Allahın vəlisinin (hz.Əli – S.Ş.) məhdində, Heyy və Qayyum olan Allahın zikrində parlaq inci kimi nəzm və nəsrə bəzənmişdir".

Nəsiminin xalifələrindən olması öz əsərlərində təsdiqlənən Rəfiil "Bəşarətnamə" adlı məsnəvisində ustadından bəhs edərkən onun iki üslubda yazdığını bu şəkildə dilə gətirir:

**Nəzm(ü) nəsrindən biza verdin xəbər,
Bu işarət əqli olana yetər.**

(Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bu hürufi şairin Nəsimi ilə bərabər Anadoluya gətirdiyi və mühacir hürufilərdən olduğu bildirilir. Əslinin Əcəmdən, dilinin isə türkcəliyi bizdə onun Azərbaycan türkü ola biləcəyi qənaəti yaradır.)

“**Bunula belə, Nəsimiyə şair və filosof kimi şöhrət gətirən və adını görkəmli söz sənətkarları sırasına yazdıran türkcə divanıdır. O, ana dilində yaradıcılığı ilə türki fəlsəfi fikrinin divan seiri qəlibində poetik ifadəsini bu sahədə neçə yüz illərdən bəri ənənəsi olan ərəb və fars şeiri saviyyəsinə yüksəltdi. Doğrudur, əsərlərində həm öncəki, həm də öz dövrünün poetik və fəlsəfi düşüncəsinin çəşidli biçimlərdə təsirini görmək**

Hər zaman şəxsiyyəti, məzhəbi və fəlsəfi görüşləri ətrafında bir cazibə dairəsi yaradan Seyid İmadəddin Nəsiminin (1360–1417) bənzərsiz ifadə tərzini əsrlər boyunca nəinki tərəvətini itirmədi, əksinə, bu sözlərin daşdığı mənalər oxucusuna sonrakı yüzilliklərdə, çəşidli ictimai-siyasi quruluşlarda, müxtəlif dini mühitlərdə yeni cəhətlərdə, fərqli biçimlərdə göründü. Adı çəkilərkən insanın ruhunu oynadan görkəmli söz ustası Azərbaycan-türk ədəbi və fəlsəfi fikrinin təkcə XIV yüzillikdə deyil, bütün yüzilliklər boyu yetişdirdiyi ən böyük mütəfəkkir şairlərdən biridir. Misilsiz söz sənətkarı, daşqın ilham və dərin zəka sahibi olan Nəsiminin şəxsiyyəti ətrafında mübahisələr hələ onun öz dövründən başlamış, bu gün də davam etməkdədir. Uzun illər boyunca şairin şəxsiyyətinə aid cəhətlər – adı, nisbəsi, təvəllüd tarixi, milli mənsubiyyəti, təxəllüsü, künyəsi, məzhəbi, təhsili, ailəsi, səfərləri, mənsub olduğu təriqətlər, edaminin səbəbləri və s. barədə tarixi qaynaqlar, öz əsərləri və araşdırmalarda söylənilənləri müqayisəli tədqiqatə cəlb etdik. Bu araşdırmalarımızdan alınan bir sıra qənaətlər isə ənənəvi mülahizələrdən xeyli fərqlidir. Burada məhz həmin məqalələr icmal şəklində toxunacağıq.

Nəzm və nəsrə ilahi nitqin tərcümanı

Üçdillli şairlərimizdən olan Nəsiminin söz sənətkarlığında yetişdiyi zirvənin göstəricisi onun türk və fars dillərində olan iki divanıdır. Ərəbcə divanının mövcudluğu barədə məlumatlara Latifinin təzkirəsi və bəzi araşdırmalarda rast gəlinə də, alimlərdə olan onun farsca divanına daxil edilən bir neçə ərəbcə şeiridir.

Qeyd etməliyə ki, Nəsimiyə "Müqəddimətül-həqaiq"

mümkündür. Amma şairin yaradıcılığı təkrarsız fərdi keyfiyyəti onun bədii taxayyülündən qidalanan cəlalili poetik dili və analitik təfəkkürünün məhsulu olan fəlsəfi-irfani tutumu ilə qazanmışdır.

Nəsiminin tarixi və mifik örtüksüz şəxsiyyəti

Seyid İmadəddin Nəsiminin – bu inca fitri duyum və güclü abstraksiyaya malik mütəfəkkir şairin şəxsiyyəti ətrafında bir çox mübahisələr və qəliblanmış yanlışlar mövcuddur. İlk qaynaq və elmi araşdırmalarda Nəsiminin şəxsiyyəti ilə əlaqədar bir sıra ziddiyyətli mülahizələr mövcuddur. Burada həmin məsələlərin təfərrüatlı təhlili imkansız olduğu, həm də həmin problemləri ayrı-ayrı məqalələrimizdə geniş tədqiq etdiyimiz üçün aşağıda yalnız tarixi gerçəkliyə yaxın bildiyimiz qənaətləri xülasə şəklində təqdim edirik...

Orta əsrlər müəllifləri İmadəddin, Nəsiməddin, Ömər, Əli, Əbdülməna, Əbu Səid, Müsliməddin, Calaləddin, Hüseyn kimi adları Nəsimi ilə əlaqələndirənlər də, içərisində həqiqətə ən uyğun İmadəddindir. Bu ad şairin öz şeirində "İmad" şəklində yer alır. Mürşidi Fəzlullah "Seyid İmad", xalifəsi Rəfi isə "İmadəddin" deyə ondan söz açmışdır.

Nəsimi indiyədək daha çox Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqatındakı kimi 1369–1370-ci illərdə deyil, təqribən 1360-cı ildə anadan olub. 1369–1370-ci illərin onun təvəllüd tarixi kimi qəbulu daha çox fərziyyələr üzərində yaranıb elmi döviyyəyə buraxılmışdır. Bu yanlış mülahizəni irəli sürənlər Fəzlullahın 1394-cü ildə edaminədən öncə yazdığı "Vəsiyyətnamə"yə əsaslanırlar. Belə ki, Nəsiminin mürşidi və hürufilik təriqətinin qurucusu olan Fəzlullah bu vəsiyyətnamə-məktubunda kiçik qızı İsmatin Seyid Əliyə ərə getməsinə vəsiyyət edir. Seyid Əlinin Nəsimi olduğunu düşünən tədqiqatçılar 1394-cü ildə şairin 25 yaş olma biləcəyini tarixi gerçəklik kimi götürürlər. Amma bir sıra digər hürufilik mətnlərində Seyid Əli və Seyid Nəsiminin adı ayrı-ayrılıqda yad olunur. Həmçinin həmin mənbələrdən Seyid Əlinin İmadəddin Nəsimi deyil, Fəzlullahın birinci xalifəsi Əliyül-Əla olması aydınlaşır. Belə təqdirdə, təbii ki, Əliyül-Əlanın Fəzlullahın qızı ilə evlənməsi tarixi (1394) Nəsiminin doğum ilini müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülə bilməz. Hələlik dəqiq tarix göstərmək mümkün olmadığı üçün ehtimal şəklində 1360-cı il tarixi ilə kifayətlənmək lazım gəlir. Bu mülahizəmizin əsasında onun 1340-cı ildə anadan olmuş Fəzlullahı "piri-Kənan", özünü Yusif adlandırməsi (bu bənzətmədə dolayısı ilə onlar arasındakı yaş fərqi də nəzərdə tutulur), hürufiliyi ciddi təhsil görmüş bir şəxs kimi qəbulu, mədrəsə təhsilinin 20–25 yaşlarında bitirilməsi və s. durur. Halbuki 1369–1370-ci illər təvəllüd tarixi iddiasında olanlar Nəsiminin 16 yaşında hürufiliyə qəbul etdiyini bildiriirlər ki, bu da onun əsərlərinə səpilmmiş mədrəsə təhsili almasının göstəriciləri ilə uyğun gəlir. Deməli, şair 1386-cı ildə hürufilik təlimini qəbul edərkən 16 yaşında

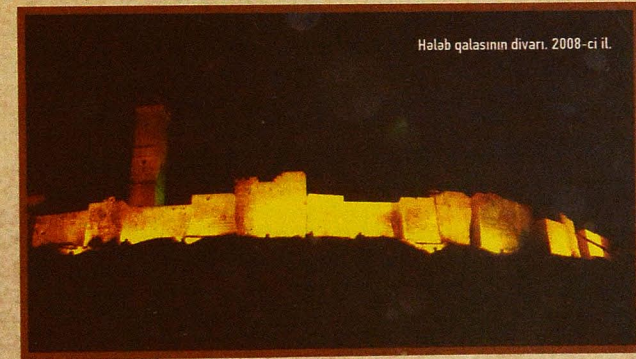
deyil, təqribən 10 yaş böyük olmuşdur.

Ana vətəni kimi qeyd olunan bir çox coğrafi məkanlar (Bağdad, yaxud onun yaxınlığındakı Nəsim, Təbriz, Şiraz, Diyarbəkir (Amid), Nissibin, Beyza, Vilayət-Türkman, Türkistan, Hələb, Qafqaz) XVI–XIX yüzilliklərə aid mənbələrdə, Bakı, Şamaxı və ümumiyyətlə, Şirvan adı XX yüzillikdən etibarən azərbaycanlı müəlliflərin araşdırmalarında yer aldığı üçün mötəbərliyi şübhə doğurur. Nəsiminin nisbəsinin (doğum yeri) Təbriz olması barədəki qeyd və işarələrə isə ərəb tarixçisi və Nəsiminin kiçik müasiri İbn Həcar əl-Əsqalaninin, eləcə də şairin çağdaşı Fəzlullahın əsərlərində rast gəlinir. Hürufiliyin mürşidinin "Növmmə"ində yer alan aşağıdakı qeyd bu baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir:

"Seyid İmadəddin kağız (məktub – S.Ş.) gəlməmişdən əvvəl yuxuda bir yeri gördüm ki, Adəmin simi (hürufilik – S.Ş.) orada zahir olmuşdur və anladım ki, o yer Seyid İmadın vilayətidir".

Hürufiliyin Təbrizdə elanı Fəzlullahı ilk qoşulanlardan olan Əliyül-Əla tərəfindən aydın şəkildə ifadə edildiyindən burada "Seyid İmadın vilayəti" deyilərkən məhz Təbrizin nəzərdə tutulması hər hansı şübhədən kənar bir həqiqətdir və bu barədəki təəddüdlərə son qoymaq üçün kifayət edir.

Çoxvariantlılıq Nəsiminin təxəllüsü ilə də bağlı olaraq müşahidə olunur: "Seyid", "Hüseyni", "Nəsimi", "Haşimi", "Qüreyşi", "İbrahimi". Halbuki son üç "təxəllüs" şairin seyidliyinin mənşəyi ilə əlaqədar mürciat etdiyi ifadələrdir və təxəllüs statusuna malik deyildir. Bu

Hələb qalasının divarı. 2008-ci il.

cəhəti də qeyd etməliyə ki, onun bir sıra farsca və türkcə şeirinin məqətlə beylərində yer alan iki əvvəlinci təxəllüs də bu mənşəyə, ikincisi həm də məzhəbə (şəlik) eyhamla qəbul olunmuşdur. Nəsiminin əsl seyidlərdən ["sədətisəhihül-ənsab" (Latifi)] olması barədəki qeydlərə təkcə təzkirələrdə deyil, şairin öz əsərlərində də rast gəlinir: "Gərci bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qüreyşiyəm..." "Övladi-teyyibinsən, həm Adəmi həm insan". Nəsiminin adına əlavə olunan "Əmir" ("Mir") epiteti də seyidliyi ilə bağlıdır.

Nəsiminin məzhəb baxımından şia olmasının özünü "imami-məzhəb" adlandırması, divanı boyu hz. Əli, əhli-beyt və on iki imama məhəbbətinin poetik təzahürləri, mehdilik etiqaadının çoxsaylı ifadələri təsdiqləyir.

Fəlsəfi düşüncəsinin mürəkkəbliyi ilə bədii irsi bir mübhəmlilik kəsb edən Nəsimi mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdü. Bunun inkarolunmaz göstəriciləri şairin islamla bağlı dərin biliklərə malik olması, şəriət hökmləri və Quran şərhələrinə yaxından bələddliyi, digər səmavi kitablar (Tövrat, Zəbur, İncil) barədə geniş məlumatla sahibliyi, hürufilikdən başqa digər fəlsəfi biliklərə də yiyələnməsi və sairidir.

Şairin bəzi şeirlərində mədrəsədən sonra din xadimi olaraq fəaliyyətinə işarələr vardır. O, farsca bir şeirində: "Alimin saqqal və biğindən azad ola bilən kimi, saqqalsız və biğsiz gəzirim, qələndər kimi otururam – deyir. Bu beytdə Nəsimi mədrəsədən sonrakı alim-din xadimi qiyafəsini qələndərin qiyafəsi ilə əvəzlədiyini açıq-aydın ifadə etmişdir ki, bu da dediklərimizi təsdiqləyir. Türkçə şeirindəki işarələr də onun əvvəlcə aldığı mədrəsə təhsilinə uyğun, din xadimi kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

**Ey Nəsimi, vəz ilə çox vəz edərsən aləmə,
Həzrət ol, felin gözət kim, ömrə yoxdur etibar.**

Əsrlərində özünün alim, qələndəri və hürufi qiyafələrini təsviri təkca zahiri görkəmində deyil, dünyagörüşü və həyat tərziində də baş verən dəyişiklikləri əks etdirir, bir müfəkkir və filosof olaraq onun ömür yolunu gözələrimiz önündə canlandırır. Artıq deyildiyi kimi, mədrəsə təhsili orta əsrlərdə 20–25 yaşlarında bitirilirdi. Buna görə də şairin təqribən 25–30 yaşlarında hürufiliyə daxil olmasını ehtimal edirik. Fəzlullahın nüfuzlu xalifələrindən Əliyyəül-Əlanin vasitəsilə bu təriqətə cəlb edildiyini, bundan əvvəl qələndərlərdən olmasını isə şairin öz şeirləri əsasında müəyyənləşdirmək olur. Nəsimi bir sıra şeirlərində qələndərlərdən olduğunu və təriqətin doktrinalarına bələddliyini dilə gətirir:

**Həm mən qələndərsürətəm, fərdəm, mücərrəd, təcridəm,
Oldum fəqirü həm gədə, həm mülkə sultan gəlmişəm.**

**Qələndərin sifətidir fəna ilə təcrid,
Qələndər ol, ikidən mücərrədə qəllaş.**

Nəsimi bəzən şeirlərində özünü "laübali aşiq", "rind", "qəllaş", "təcrid", "mücərrəd" adlandırır ki, bunlar da qələndəri istilahlardan dandır.

Nəsiminin nəslindən olan Məhəmməd Məmməd oğlu Nəsimi (ortada)

Hafiz Şirazini hürufiliyə dəvət məqsədilə yazdığı farsca tərcibənd-məktubda özünü "mücərrəd" adlandırması onun 1386–1389-cu illərdə subay olduğunu göstərir. Belə ki, hürufilik 1386-cı ildə elan olunduğu, Hafiz isə 1389-cu ildə vəfat etdiyindən Nəsiminin məktubları bu illər arasında yazıla bilərdi. Şairin türkçə bir qəzəldə öz künyəsini "Əbülfəzl" kimi qeydi isə sonralar evlənməsi və Fəzlullahın adını daşıyan bir oğlu doğulması qənaətini yaradır. Lakin Fəzlullahın qızlarından biri ilə evlənərək onunla qohumluq telləri ilə bağlanması barədəki mülahizənin heç bir əsası yoxdur və hürufi mürsidinin öz "Vəsiyyətnamə"sində Seyid Əli deyərək Nəsimini deyil, Əliyyəül-Əlanı nəzərdə tutmasını isə artıq qeyd etmişik.

“Araşdırmalarımız Nəsiminin qızının olması və onun Zülqədər bəyləri ilə qohumluq əlaqəsi faktlarını da üzə çıxardı. Ərəbcə qaynaqlarda Nəsiminin bir qızının zülqədərli Nəsrəddin bəyin zövcəsi olması və onların bir övladı barədə də məlumat verilir. İndiyədək nəsimişünaslıqda haqqında bəhs edilməyən bu qohumluq əlaqələri müstəsna əhəmiyyətə malikdir və müfəkkir şairin həyatı və ömrünün son illəri ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamlara işıq tutur. Çünki bu zülqədərli bəyi Nəsrəddinin və qardaşı Əli bəyin adı Misir sultanı Şeyx əl-Müəyyəd tərəfindən Nəsimiyə verilən edam hökmündə xüsusi qeyd olunur.

Təxəllüsü ilə səyahətlərdə keçən ömrü bir həmahənglik yarıdan Nəsimi səhər mehi kimi bir yerdə qərar tuta bilməmişdir. Onun müxtəlif niyyətlər ilə üz tutduğu ölkə və şəhərlərin təqribi siyahısı belədir: Şiraz, İsfahan, Bursa, Bakı, İraq (o cümlədən Bağdad), Maraş, Anqara, Toqat, Əntap (İndiki Qaziantep) və nəhayət, sonuncu "duracaq yer"lərindən (Nəsimi) olan Hələb. (Şairin əsərində Kəməx qalasına poetik müraciəti onun Ərzincanda da olduğunu göstərir.) Burada onun Misir sultanı Şeyx əl-Müəyyəd (əl-Məlik əl-Müəyyəd Şeyx əl-Mahmudi) hiddətindən çəkinərək Hələbdən çıxması və Maraşda kürəkəni Nəsrəddin bəyin himayəsinə sığınmasını da xüsusi qeyd etməliyik. İndiyədək haqqında bəhs edilməmiş bu dalil nəsimişünaslıqda Nəsimi haqqında qaliblanmış düşüncələrin (onun Hələbə gəlişi zamanı tutulub edam olunması və ya ümumiyyətlə, Hələbdə həbsi) əsassızlığını göstərir. Misir sultanının israrı qarşı-

Dahi şairin Şamaxıdakı heykəli

sında geri çəkilmək məcburiyyətində qalan Nəsrəddin bəyin təslim etdiyi Nəsimi Maraşdan gətirilir və ömrünün son aylarını Hələb zindanında keçirir.

Burada bir cəhət də xatırlatmalıyıq ki, Nəsiminin Hələbdə bir hürufi şeyxi kimi fəaliyyəti barədə orta əsrlər ərəbcə tarix kitabları və hürufi mənbələrində məlumat verilir və həmin bilgiler onun öz əsərlərindəki örnəklər vasitəsilə təsdiqini tapır:

**Əzəldən piri-əşqin sərvəriyiz,
Təriqi-əhli-Fəzlin rəhbəriyiz.**

***

**Valiyi-əhd oldun, ey Seyyid, zi fəzli-ləmyəzəl,
Gör nə der vali: "Budur, "vallahı-ələm bis-səvab".**

Nəsiminin Hələbə gedişi, orada bir hürufi şeyxi kimi fəaliyyəti, nəhayət, bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq öldürülməsi hər hansı bir təsadüflə bağlı deyildi. Hədisədən öncə və sonra baş verən siyasi proseslər müfəkkir şairin edaminin siyasi hakimiyyətin qorunması niyyəti ilə icra olunduğunu göstərir. Onun edamı haqqında fərman verən Misir sultanı Şeyx əl-Müəyyəd dini təəssübkeşlik adı altında özünün siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdü. Belə ki, Misir sultanına qarşı uzun müddət mübarizə aparən və Nəsimi barəsində verilən ölüm hökmündə adı çəkilən zülqədərli Əli bəy 1417-ci ildə – məhz Nəsiminin öldürüldüyü ildə – bağışlanmasını xahiş edən və itaətini bildirən məktubla Şeyx əl-Müəyyədə müraciət etdi. Həmin fərmanda adı çəkilən digər Zülqədər bəyi Nəsrəddin isə 1419-cu ildə Misir sultanı ilə birlikdə Ramazanogullarına qarşı vuruşdu...

Bu istiqamətdə apardığımız tədqiqat hürufiliyin ictimai-dini əsasları üzərində qurulacaq dövlətin, arxalanılacaq siyasi haminin axtarıları uğrunda Nəsiminin fəal mübarizəsini, hətta bir sıra hədisələrdə istiqamətverici rolu öz üzərinə götürməsinə onun faciəli ölümünün başlıca səbəbi kimi düşünməyə əsas verir.

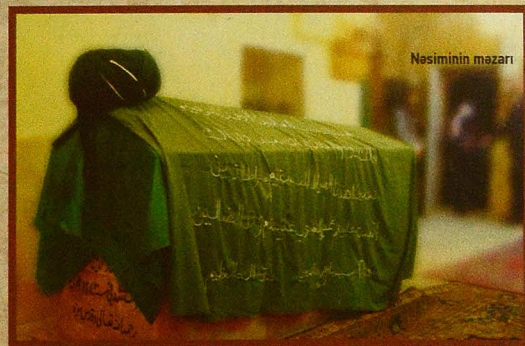
“Həyatı ziddiyyətlərlə dolu olan Nəsimi ilə bağlı təzadlılıq onun faciəli aqibəti və ölümündən sonra baş verən hadisələrdə də özünü göstərir: çərkəz məmlüklərindən olan Misir sultanı Şeyx əl-Müəyyəd Nəsiminin ölüm hökmünü imzaladığı halda, digər Misir sultanı və çərkəz məmlüklərinin sonuncusu Qansuh əl-Quri (Qavri) öz qələbəsi şərəfinə şairin məqbərəsini bərpa etdirir. Bu isə özü də türkçə dən sahibi olan sultanın hürufiliyə meyindən artıq, Nəsiminin şəxsiyyətinə ehtiramının göstəricisidir. Kim bilir, bəlkə də həlledici döyüşdən əvvəl o, aq paltarlı Nəsimini yuxusunda görmüşdü...

Hələbdə son dövrlərdə yaşayan bir rəvayətə görə, Nəsimini aq paltarda görmək xoş xəbər müjdəsidir... Burada Xacə Əhməd Yəsəvi və Əmir Teymurla bağlı bir rəvayət də analoji hadisə kimi xatırlatmaq yerinə düşərdi. Döyüşlərdən birindən əvvəl Əmir Teymur yuxusunda Əhməd Yəsəvini görür və kəramətləri ilə məşhur olan bu sufi ona qələbə çalacağını xəbər verir. Haqiqətən də qələbə ilə nəticələnən döyüşdən sonra Əmir Teymur Əhməd Yəsəvinin məqbərəsini təmir etdirir...

Nəticə

Artıq öncə də bildirdiyimiz kimi, yuxarıdakı qeydlərimiz illərdən bəri Nəsimi ilə bağlı apardığımız tədqiqatların bəzi məqamlarının icmalidir. Amma xülasədən belə Seyid İmadəddinin həyatının əfsanələşdirilməş şəkildən fərqli biçimdə olduğu aydın görünür. Bu əfsanəvilik ona sevgidən qaynaqlansa da, tarixi şəxsiyyətini təhriflə nəticələnmişdir. Onun soydaşı olaraq bizim borcumuz isə bu misilsiz söz ustasının haqqı və elmi tərcümeyi-halını tarixi qaynaqlar işığında ortaya çıxarmaq, şəxsiyyəti və fikri mirasına sahib durmaqdır. Bunun üçün Nəsiminin həyatı, dünyagörüşü, etiqaı, ədəbi və fəlsəfi mirası təhriflərdən arınmış şəkildə gün işığına çıxarılmalıdır. Belə olduqda onun və irsinin müxtəlif milli və məzhəbi intriqaların hədəfinə çevrilməsinə də imkan verilməz. Nəticədə isə haqqı şəxsiyyəti üzərinə yalan və rəvayətlərdən qalın pərdə çəkilmiş əfsanə qəhrəmanı Nəsimi deyil, tarixi Nəsimi sevdirlər və sevirlər... ♦

Saədet Sixiyeva

Nəsiminin məzarı